

Gravar och begravningsritualer under äldre järnåldern

Exemplet Kättsta

IVONNE DUTRA LEIVAS OCH ROBIN OLSSON

Gravfältet i Kättsta undersöktes 2003 av Upplandsmuseet. På platsen var ett gravfält med sju övertorvade stensättningar känt sedan tidigare. Eftersom vi av erfarenhet vet att antalet gravar kan vara upp till fyra gånger större än de synliga beräknade vi att vi kanske skulle hitta ett 30-tal gravar. När undersökningen väl inletts stod det dock klart att gravfältet var avsevärt mycket större än väntat. Det sträckte sig närmare 200 meter längre norrut än vad vi trodde från början.

När en väg ska dras fram görs arkeologiska undersökningar endast i det område som skall tas i anspråk för vägen. Därför gick det inte att säga hur långt Kättstagravfältet sträckte sig utanför själva vägområdet. Detta kan vara frustre-

rande för oss som gräver idag, men samtidigt sparas en del av lämningen för kommande generationers arkeologer, som kanske kommer att ha mer sofistikerade metoder än vi och därför kan få bättre undersökningsresultat.

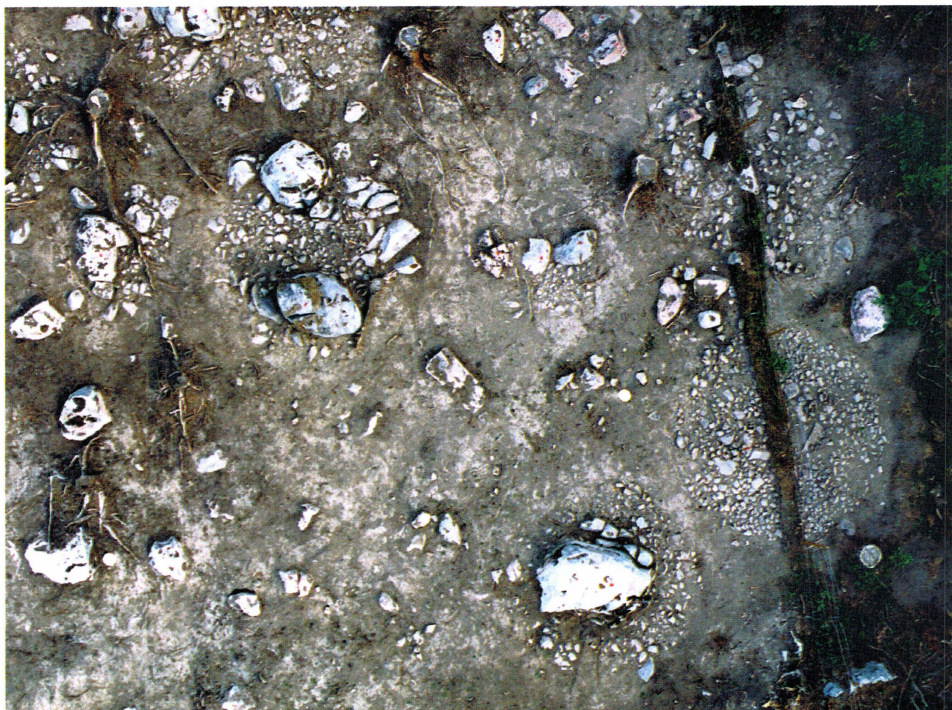
Gravarna var mycket svåra att identifiera i terrängen. Detta berodde på att sydslutningen där gravfältet låg innan undersökningen såg ut som en naturlig moränbacke med stora block. Det var först efter att markvegetationen tagits bort och området rensats grundligt som det stod klart att många block i själva verket utgjorde ett slags gravmarkeringar och att stenpackningar var upplagda kring dem. Denna gravtyp kallas blockgrav eller mittblocksgrav.

Figur 1. Blockgrav med tydligt mittblock och stenpackning. Foto: Malin Gustafsson, Upplandsmuseet.

Blocken i blockgravar är vanligen 1,5 m stora eller större och markfasta. Ibland förekommer en stenpackning eller enstaka mindre stenar intill blocket. För Kättstas del fanns stenpackningar i de allra flesta gravar. I Kättsta hade man troligtvis eldat på eller invid blocken tills de spruckit och sedan använt den skärviga stenen för att täcka själva gravläggningarna.

Huvuddelen av gravarna var blockgravar, men ävenstensättningar och högar förekom. Stensättningar utgjordes av flacka eller lätt välvda ansamlingar av stenar lagda över själva gravgömmen. Både obearbetad natursten och skärvig skörbränd sten användes. De dominerade formerna på stensättningar var runda och ovala, men det fanns flera oregelbundna och även en kvadratisk stensättning.

*Figur 2. Flygbild av gravfältets nordöstra del med både runda stensättningar och blockgravar.
Foto: Philip von Krusenstierna.*

Högarna var tydligt välvda och huvudsakligen uppbyggda av sand eller mo. Åtminstone till det yttre var de betydligt mer enhetliga än stensättningarna. Till formen var de ovala eller runda. Under en kappa av sand eller finmo hade högar- na större stenar och även stenpackningar. I en hög fanns till och med ett litet röse i mitten, ett så kallat centralröse, som täckte själva gravläggningen. Förutom de ovan

nämnda gravtyperna fanns en grav helt utan överbyggnad, en så kallad flat- marksgrav.

Alla gravläggningar var brandgravar, med vilket menas att de döda hade kremerats varefter de återstående benfragmenten samlats in och lagts ner i gravarna. Det sätt på vilket de döda lagts ner i gravarna, gravskicket, varierade rejält från grav till grav. I vissa fall hade man

endast rafsat ihop resterna från bålet, ben, kol, sot och föremål, och lagt dem i en grop, kallad brandgrop. I andra fall hade man mödosamt tvättat benen rena från kol och sot innan de las ner – i en bengrop. Benen från vissa individer hade lagts ner i olika kärl av keramik eller harts, ett gravskick som brukar benämnas urnegrop.

Totalt undersöktes 109 gravar med 198 gravgömmor vilka sammanlagt innehöll cirka 50 kg människoben. En osteolog, en specialist på ben, undersökte detta material och fick fram uppskattningsvis 239 gravlagda individer. Han tolkade 145 av dessa som vuxna individer medan 75 tolkades som barn eller ungdomar; nio var ett år eller yngre men ingen var nyfödd. Detta beror möjligen på att ben från mycket unga individer bevarats sämre och inte på att nyfödda ej begravts på gravfältet. På gravfältet fanns flera anläggningar med stenpackningar och mörka nedgravningar utan några ben. Dessa har troligen utgjort barnbegravningar. Fördelningen mellan män och kvinnor var jämn, men det skall påpekas att endast 68, en knapp tredjedel, av individerna kunde könsbestämmas, 33 män och 35 kvinnor.

Kol och ben från flera gravar skickades på ^{14}C -analys (i dagligt tal kallat kol 14-metoden) och resultaten visade att gravfältet hade använts från sen bronsålder (800 – 500 f.Kr.) och fram till vendeltid (500 – 600 talet e.Kr.). Dessa datering-

ar visar att gravfältet fram till ungefär 150 e. Kr. växte till i en regelbunden riktning, åt sydost. Efter detta verkar det som om gravfältet bara användes sporadiskt. Det kan ha skett en förändring i begravningsritualen som gjort att man begravde sina döda på en annan plats. Det finns gott om gravfält i området. Strax sydväst om det undersökta gravfältet fanns ett mindre gravfält med elva runda stensättningar. På en berghäll finns dessutom ett 40-tal skålgropar. Skålgropar förekommer ofta på gravfält från äldre järnålder. Längre söderut, i anslutning till Kättsta gård finns ett gravfält som ger ett yngre intryck, med bland annat en storhög. Detta gravfält har nog snarare anlagts under yngre järnålder, från kanske 400 e.Kr. och framåt.

Gravgåvor

En allmän uppfattning är att få eller inga gravgåvor förutom keramik förekom i gravarna från yngre bronsåldern och äldsta järnåldern. Från omkring århundradet före Kristi födelse sker en omsvängning och det blir vanligare med gravgåvor i metall. Denna bild stämmer väl överens med vad som har framkommit i gravarna från Kättsta. I endast 15 % av gravarna framkom metallföremål. Nedläggelsen av keramik tycktes emellertid ha förekommit under gravfältets hela brukningstid.

Figur 3. Delar av relativt välbevarat kärl som påträffades i en gravhög. Kärlet har varit cirka 20 cm högt och haft ungefär lika stor diameter vid mynningen. Foto: Ivonne Dutra Leivas, Upplandsmuseet.

Att få fram keramik kan vara tålamodsprövande men också väldigt spännande. Det är sällan man hittar hela kärl utan oftast hittar man enstaka skärvor. Det är i de bästa fallen man kan rekonstruera ett helt kärl. Nästan 57 kilo keramik togs tillvara från gravfältet i Kättsta. För uppländska förhållanden är det en ovanligt stor mängd keramik från tiden för användningen av gravfältet.

I vissa gravar fanns bara enstaka skärvor medan man i andra hittade i princip hela kärl. Kärlden uppvisar en variation i

både form och dekoration. Keramik-tillverkningen var troligtvis inhemskt då tillgången på lera har varit god i Uppland. En del kärl var väldigt enkelt uppbyggda medan andra uppvisade en mer förfinad utformning. Medan vissa kärl var släta på utsidan hade andra kärl dekorerats med fingerintryck vid mynningen. Andra kärl hade dekorerats på buken med inristade linjer på kors och tvärs. Några skärvor från samma kärl uppvisade till och med textilavtryck. Den här typen av keramik berättar för oss

någoting spännande om järnåldersmänniskornas kulturinflenser. Keramik med textilavtryck är nämligen ovanlig i Sverige, men förekommer ändå här och där. Desto vanligare är den i Finland och i de baltiska länderna. Förmodligen förekom nära kontakter mellan dessa länder. På så viss kan man i Kättsta ha upptagit traditionen att dekorera keramik med textilavtryck.

Endast i enstaka fall har keramiken framkommit på ett sådant sätt att den omslutit de brända benen och visat tydligt att den har använts som benbehållare. I dagsläget är det svårt att veta exakt hur keramikkrämlen har använts. En del kräml har använts som benbehållare för att transportera de brända benen från bålplatsen till graven. De brända benen har sedan hållts ned i gropar, eller spritts ut som lager i graven och keramiken har sedan deponerats separat. Andra kräml kan ha innehållit mat som offerades av de efterlevande så att den döde skulle ha med sig det på färden till andra sidan.

En intressant ledtråd till vad keramikkrämlen kan ha innehållit fick vi genom att ta så kallade makrofossilprov intill större keramikförekomster. Dessa jordprover synas av specialister som med mikroskop kan identifiera olika fröer och sädeskorn. I vissa fall kunde vi konstatera att krämlen innehållit sädeskorn eller medicinalväxter som brunört och svartkämpar. Även enbär var vanligt förekommande, vilket osökt för tankarna till enbärdricka. Det

är inte alldeles orimligt att tänka sig att denna dryck, som kunde uppnå avsevärd alkoholstyrka, bryggs inför och konsumerats vid begravningsritualer på gravfältet, och att en del ställts ner i kräml i graven för att den döda skulle kunna delta med (liv) och lust i sitt eget gravöl!

Många forskare tror att idén om ett liv efter döden var en väsentlig del i dåtidens föreställningsvärld och att begravningar medförde högtidliga ritualer och ceremonier. Därför är det även möjligt att en del av keramiken i gravarna kan ha använts vid de rituella måltiderna som ägde rum och att de efterlevande sedan offerade resterna och behållarna.

I en del av de gravarna där keramiken inte har använts som benbehållare har man istället använt hartstätade svepkärler av trä eller bark. Svepkärler eller askarna var troligtvis runda eller ovala och hade en diameter mellan 15–20 centimeter. Själva svepkärlet är för länge sedan borta då bevaringsförhållanden har varit dåliga för organiskt material. Det som återstod var själva hartstätningssringen. Harts är en typ av fogmassa som användes för att täta med. Det har även påträffats hartsstätningssringar avskilt från de brända benen. I dessa fall kan man anta att någonting annat förvarats i svepkärler, någonting organiskt som inte har blivit bevarat.

Vanliga gravgåvor från yngre förromersk järnålder är; skärar, kortliar, pryglar, krumknivar och synålar. Dessa föremål lyste i princip med sin frånvaro i gra-

varna i Kättsta. Endast enstaka synålar har påträffats i några kvinnogravar. Metallföremålen kännetecknades snarare av dräkttillbehör eller smycken. Föremålen var tillverkade i brons eller järn och var ofta influerade av kontinentens formvärld. Bland dessa kan ett par bronsfibulor som framkom i en kvinnograv nämnas. Fibulor användes som dräktspännen för att hålla upp klädedräkten. Den ena var intakt och den andra var förstörd. Nästan identiska fibulor har påträffats på Öland och Gotland men också i Ronsen och Grossremstedt i Tyskland. Fibulorna brukar dateras till århundradet före Kristi födelse.

Ett par avbrutna armringar i brons framkom i en grav med en vuxen individ. Fåtaliga armringar av brons har hittats från äldre järnålder i Sverige. Därför har de oftast kopplats samman med Baltikum där armringar i brons är vanligt förekommande på gravfälten. Enstaka exemplar är tidigare kända från Uppland men armringarna från Kättsta är med sin utformning unika. Likheten mellan de båda armringarna från Kättsta är påtaglig och förmodligen har samma hantverkare tillverkat båda. Armringarna tycks inte ha deponerats i nyskick utan de har sannolikt använts och nöts samt brutits itu innan deponering. Ändarna var dekorerade med parallella linjer samt två koncentriska cirklar i vardera änden, placerade som två ögon. Ändarna ser därför ut som ormhuvuden. Möjligen skulle man

Figur 4. Detalj av ena änden på en av armringarna. Ormhuvudformen är tydlig. Foto: Olle Norling, Upplandsmuseet.

kunna se armringarna som föregångare eller varianter till de praktfulla ormhuvudformade armringarna i guld som dyker upp under yngre romersk järnålder, det vill säga omkring 200 e.Kr.

Från gravfältets slutskede kan man se att nya influenser från romarriket gör sig gällande. Det tydligaste exemplet är ett intakt stavformigt remändebeslag i brons med en antydning till en karnisprofilering i änden och med svagt utsvängda fästetungor. Det profilerade remändebeslaget

kan dateras till de första århundradena efter Kristus.

Två blåa glaspärlor och en silverfoliepärla påträffades. Vid gravfältets brukningstid var tillverkningen av glas mer eller mindre okänt i Skandinavien. Då och då uppträder glaspärlor från den här tiden. De har troligtvis kommit till Skandinavien bytesvägen. Pärllorna var en ovanlig dyrbarhet som bars i enstaka exemplar. Var pärlorna har tillverkats är osäkert men möjligen har de haft sitt ursprung kring Medelhavet. Det skulle dröja till tiden kring Kristi födelse innan glaspärlor blev vanliga handelsvaror och det skulle dröja ytterligare ett par århundraden innan pärlor av glas och glasfluss kom att användas i större antal.

Det fynd från gravfältet som har förbryllat oss arkeologer mest är en liten, halv silverfoliepärla. Pärlan är tillverkad i vit glasmassa som har försilvrats. Pärlan påträffades i ett brandlager med brända ben från ett barn i 8–11 års ålder. I samma grav daterades en annan bengömma till 360–200 f.Kr. Det är en ovanlig tidig datering för den här typen av pärlor. Några enstaka exemplar är kända sedan tidigare i Västmanland men dessa har daterats till 100-talet e.Kr. Silverfoliepärlorna blir så småningom vanliga under yngre järnålder. Om graven hade sett omörd ut skulle man kunnat misstänka en sekundär begravning, men gravanläggningen såg intakt ut. Kan det då vara möjligt att man behärskade tekniken att tillverka sil-

verfoliepärlor tidigare än vad man tidigare trott? Möjligen, riktigt säkra kan vi ännu inte vara. Man vet att långt innan, redan under Tutankhamuns tid i Egypten, förekom färglöst glas med guldfattningar. Tekniken att försilvra eller förgylla glaspärlor kan möjligen ha utvecklats från tekniken att göra guldfattningar på glas och enstaka exemplar av försilvrade pärlor skulle ha kunnat nå Skandinavien så tidigt som under förromersk järnålder. Alternativt kan det faktiskt vara som så; att man vid en senare period återkom till platsen och offrade en pärla som gåva, och att den petats ned försiktigt i graven utan att förstöra den. Från de isländska sagorna känner vi nämligen till att man under yngre järnålder offrade till de döda förfäderna.

Liknande gravfält i Uppland

Ett annat större gravfält med blockgravar i Uppsalsatrakten är beläget i Björklinge och undersöktes i slutet av 1970-talet, då en skola skulle byggas. Gravfältet utgjordes av 106 gravar varav hälften var blockgravar. Likheterna mellan detta och Kättstagravfältet är slående. I båda fallen utgörs många av gravarna av stenpackningar upplagda kring markfasta block. Dateringarna var likartade. I båda fallen fanns även ett rikt fyndmaterial i form av keramik. Men olikheterna är också tydliga, framför allt när man tittar på det

inre utseendet. Medan gravskicket i Kättsta dominerades av brandgropar, brandlager och urnebrandgropar, där ben, sot och kol samlats ihop och lagts ner i graven tillsammans, har man i Björklinge överlag separerat på benen och lagt dem för sig.

I Björklinge hade man även delvis andra gravgåvor än i Kättsta. Exempelvis förekommer vapen (t.ex. pilspetsar) i Björklinge till skillnad mot i Kättsta. Hur skillnaderna ska tolkas är oklart. Möjligen är de helt enkelt utslag för olika begravningsritualer och föreställningar om döden. Skillnaderna kan också vara ett uttryck för en släkts eller ätts vilja att profilera sig; genom ett individualiserat gravskick särskiljde man sig från sina grannar.

Begravningstraditionen

Traditionen av att kremdera de döda har, i flera historiskt kända kulturer, hört samman med tron på att själen frigörs när elden förtär kroppen. Möjligen har samma föreställningar legat till grund för begravningsritualen under brons- och järnåldern. De brända benen som har samlats in från bålet och deponerats i gravarna är sönderdelade. Till stora delar har elden från bålet orsakat sönderdelningen av benen men man tror också att benen medvetet har krossats. En vanligt förekommande företeelse i gravar är förekomsten

av mal-/knackstenar, stenar som har använts för att till exempel mala säd eller krossa nötter. Flera exempel finns från gravfältet i Kättsta. Anledningen att dessa stenar förekommer i gravar tror man kan bero på att stenarna har använts för att krossa de brända benen. Efter användning har de sedan deponerats i gravarna. Detta kan ha varit ett sätt att ytterligare förstöra kroppen och förvissa sig om att själen frigjordes och verkligen gick vidare. Ibland har även värdefulla föremål förstörts, som till exempel en av fibulorna i brons och armringarna i brons från gravfältet i Kättsta. Troligen handlar det om föremål med ett nära samband till den döde som förstördes av samma skäl som kroppen. Även en förstörelse av keramiken är tänkbar då den oftast påträffas i skärvor. De eldhärjade stenblocken och den skärviga stenen som har använts för att täcka gravarna visar hur denna föreställning även utsträckte sig till själva gravmonumentet, till stenen, som genom upphettning förstördes.

Begravningsritualen måste betraktas som ett flerstegsritual. Var exakt man kremrade de döda vet vi inte. Arkeologer hittar sällan själva kremeringsplatserna. Man tror att man kremrade de döda på bål eller på särskilda platser eller i vissa fall på samma plats som man sedan anlade graven. Ibland har de brända benen från hela kroppar samlats in efter kremeringen och deponerats i gravarna och i andra fall bara en mindre del. Vad man har

gjort med de brända benen som inte har deponerats i gravarna vet vi inte. I de fall man har samlat in benen har man ibland rengjort dem från sot och kol medan man i andra fall inte har bemödat sig med att tvätta dem alls. Vad skillnaderna i hanteringen av de brända benen beror på vet vi inte men hanteringen av de döda hade sannolikt ett nära samband med den rådande föreställningsvärlden. Själva kremeringen, deponeringen av gravgåvor och anläggandet av själva graven är de steg som är tydligast för en arkeolog. Förmodligen har det även förekommit ytterligare aktiviteter som inte har lämnat lika tydliga spår, till exempel ceremoniella minnesstunder.

Förändringar i begravnings-traditionen

Under stenåldern begravde man de döda obrända. Traditionen att kremdera de döda blev successivt vanligare under äldre bronsålder för att helt dominera under yngre bronsålder och förromersk järnålder. Brandgravskickets införande har varit en långdragen process, som fortgått under flera generationer. När gravfältet i Kättsta anlades härskade brandgravskicket. Gravfältet kom att brukas i omkring 1500 år och under denna långa användningstid har vi kunnat se en del förändringar. Vi har kunnat se hur gravgåvorna blev vanligare i gravarna

under slutskedet av förromersk järnålder, framför allt att det blev det vanligare med gravgåvor i metall. Under romersk järnålder upptogs nya influenser från romarriket där det tydligaste exemplet från Kättsta var det stavformiga remändebeslaget. Även gravarnas yttre kom att förändras under gravfältets slutskede. Dessa förändringar har förstås att göra med vad som ägde rum i samhället i övrigt, både på lokal- och regional nivå liksom på kontinenten. Samtidigt som de sista gravarna anlades på gravfältet i Kättsta började successivt, på andra platser, skelettbegravningar återigen att uppträda. Ett exempel på detta är skelettbegravningen i Forsa (se *En något besynnerlig skelettgrov i Forsa*). Den långsamma men gradvisa förskjutningen i gravskicket speglar en gradvis förskjutning i föreställningsvärlden. Dessa förändringar bör inte i sig ses som ett tecken på ny religion. Det är rimligare att anta att en fokusering inom samma religion långsamt försköts från en aspekt till en annan utan att grundläggande föreställningar försvann. Dessa förändringar i föreställningsvärlden och förändringar i samhället i övrigt är nog orsaken till att gravfältet i Kättsta kom så småningom att överges.

Föreställningarna kring död och begravning är seglivade och därför kan vi känna igen oss i en del av de komponenterna som ingick i förhistoriska begravningar. Samtidigt måste man beakta att

Figur 5. Remändebeslag påträffad i samma hög som keramikkrälet i figur 3.
Foto: Bengt Backlund, Upplandsmuseet.

samhället och föreställningsvärlden har genomgått en hel del förändringar under en så lång tidsrymd. Till exempel förekom under förhistorisk tid även företeelser i samband med begravningar som för oss ter sig tämligen obegripliga. Ett exempel på detta är att det har förekommit att brända ben har lagts i samma kärl som hade använts vid matlagning. På andra håll i landet har man nämligen genom naturvetenskapliga analyser på keramik från gravar fått fram att benbehållare hade tidigare använts för förvaring eller beredning av mat. För oss är det i princip otänkbart att begrava mormor i en kastrull, medan detta tillvägagångssätt troligtvis var alldeles normalt under förhistoriskt tid.

Litteratur

- Gustafsson, Malin (red). 2005. Rapport E4. Kättsta (manus)
- Kaliff, Anders (red). 1995. *Skenet från det förflutna. Arkeologi och myter i en bronsåldersbygd*. Linköping
- Victor, H. 2002. *Med graven som granne. Om bronsålderns kulthus*. Aun 30. Uppsala.

Ivonne Dutra Leivas och Robin Olsson är arkeologer verksamma vid Upplandsmuseet. Bägge har medverkat i den stora undersökningen vid Kättsta samt på andra utgrävningsplatser för den nya E4:an.